

О. П. Дрішлюк

здобувач Науково-дослідного інституту
приватного права і підприємництва
Академії правових наук України (м. Київ)

УДК 347.477.82

ЗМІНА ТА РОЗІРВАННЯ ДОГОВОРУ ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ УЧАСНИКІВ ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИН

У статті досліджується зміна та розірвання договору як способу захисту цивільних прав та законних інтересів. Проаналізовано розірвання договору як наслідок невиконання прийнятих стороною на себе договірних зобов'язань. Досліджено особливості зміни та розірвання договору в судовому порядку з точки зору теорії та практики. Внесено окремі пропозиції щодо формування єдиної судової практики за відповідною категорією спорів.

В статье исследуется изменение и расторжение договора как способ защиты гражданских прав и законных интересов. Проанализировано расторжение договора как следствие неисполнения принятых стороной на себя договорных обязательств. Исследованы особенности изменения и расторжения договора в судебном порядке с точки зрения теории и практики. Внесены отдельные предложения относительно формирования единой судебной практики по соответствующей категории споров.

The change and dissolution of agreement as method of defence of civil rights and legal interests is explored in the article. Dissolution of agreement as a result of non-fulfilment of accepted contractual obligations by a counteragent is analyzed. The features of change and dissolution of agreement are explored in a judicial order from the point of view a theory and practice. Prepared suggestions are proposed in aspect of forming the unique judicial practice on some category of disputes.

Перетворення, що відбуваються в Україні продовж останнього десятиліття, переслідують велику мету — побудову якісно нової держави, одним з важливих елементів якої має стати оновлена модель соціально-економічної системи. Ця модель ґрунтується на поєднанні ринкових відносин з державним регулюванням, що має забезпечити ефективну діяльність та взаємодію всіх сегментів народного господарства. Середина і особливо кінець ХХ ст. пов'язані зі стрімким розширенням сфери договірних відносин. Договір не лише стає основним фактором розвитку економічних відносин, але і набуває значення універсального регулятора майнових відносин учасників цивільного обігу. Як слушно зазначалось в літературі, договір є основним інструментом організації суспільних відносин, а договірне регулювання самостійним правовим способом організації конкретних індивідуальних договірних зв'язків [2].

Характерною для договірної регуляції є гнучкість, яка дозволяє встановлювати індивідуальний правовий зв'язок, покликаний забезпечити задоволення інтересів учасників цивільного обігу. Разом із тим, оскільки стабільність економічних відносин не у всіх випадках залежить від учасників договору, що змушує сторони вносити корективи у

© Дрішлюк О.П., 2009.

встановлені договором взаємовідносини. Відповідно питання зміни і розірвання договору викликають підвищений інтерес та актуалізують необхідність дослідження умов змін та розірвання договору, зокрема, в досудовому порядку, виходячи з наступних міркувань.

В науковій літературі досліджувались як загальні положення про договір [1; 2; 12; 20], так і окремі його аспекти [11; 16; 17; 22]. Значна кількість робіт присвячено захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів [6; 7; 9; 10; 24]. Разом із тим дослідження зміни та розірвання договору як способу захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів не проводилося. Виключенням слід визнати роботи, які висвітлювали проблематику з точки зору динаміки договірної зобов'язання [3; 16; 18; 19; 25; 28].

Договір є загальним юридичним актом двох або декількох осіб, тому узгодження його умов між сторонами проходить, як мінімум, дві стадії: шляхом пропозиції однією стороною укласти договір (оферта), і прийняття пропозиції іншою стороною (акцепт). Динаміка виниклого договірної правовідносини включає як його окремі стадії виконання, а також зміну та його розірвання. За загальним правилом зміна або розірвання договору, допускаються лише за згодою сторін або у випадках передбачених законом або договором. Від розірвання (зміни) договору слід відрізнити односторонню повну або часткову відмову від договору, яка можлива лише у випадках, прямо передбачених законом або договором. У разі односторонньої відмови від договору у повному обсязі або частково, якщо право на таку відмову встановлено договором або законом, договір вважається відповідно розірваним або зміненим.

В умовах фінансової кризи, погіршення добробуту населення, численних неплатежів за укладеними кредитними договорами, суттєво збільшилася кількість спорів, пов'язаних з невиконанням зобов'язань за кредитними та депозитними договорами¹. Аналіз судової практики свідчить, що при укладанні договорів банки, користуючись положеннями ЦК України (ст. ст. 627, 1050) встановлюють право на дострокове стягнення всієї суми заборгованості за кредитним договором у разі порушення позичальником умов розрахунків за кредитним договором. З точки зору ЦК України закріплення права банку вимагати дострокового повернення суми грошових коштів логічний крок, який, як правило економічно ні до чого не призведе. В таких випадках у боржника відсутні грошові кошти на сплату чергового платежу, а щодо сплати всієї суми, то виконання рішення суду затягується на невизначений строк. Чому не здійснюється розірвання договору у таких випадках? Після набрання законної сили рішенням суду банк продовжує нараховувати відсотки та інші штрафні санкції за договором. Звісно, така ситуація боржника не влаштує, оскільки стягнення всієї суми не зупиняє процесу наростання заборгованості. Разом із тим, рішення суду про стягнення всієї суми заборгованості за договором не припиняє існування зобов'язальних відносин між сторонами, а з точки зору змісту правовідносин, в його існуванні залишається зацікавленим тільки кредитор, оскільки на його користь діють відповідні санкції та який має підстави для нарахування процентів в розмірі передбаченому договором.

Якщо виходити з того, що боржник, зацікавлений у виконанні, але допустив порушення та у разі розірвання з ним договору позбавляється певних суб'єктивних прав із договору, який розривається, то можна визнати за розірванням договору характер міри цивільно-правової відповідальності. Так, С. М. Братусь визнавав, що відповідальність — це будь-яка міра державного примушення, вживана у разі порушення договору, включаючи примушення до реального виконання [5, с. 8-11]. У наш час найпоширенішим поглядом є визнання відповідальності як санкції за правопорушення, що обумовлює для порушника негативні наслідки у вигляді позбавлення суб'єктивних прав або покладання на нього нових або додаткових цивільно-правових обов'язків. Такий підхід свого часу пропонував О. С. Іоффе [14, с. 97] і нині признається більшістю авторів (наприклад, В. В. Вітрянським) [4, с. 550]. Дане визначення спростовує ідею С. М. Братуся про те, що будь-яка міра державного примусу складає цивільно-правову відповідальність. Згідно нині домінуючої позиції відповідальність завжди виявляється в якомусь додатковому обтяженні (або позбавленні), що носить характер покарання за правопорушення. Тому вимога про присудження до виконання зобов'язання в натурі, що направлена на виконання боржником того, що він і так повинен здійснити за договором, і не обумовлює для боржника ніяких додаткових негативних наслідків, до

¹ Так, наприклад, в 2006 році в провадженні судді Малиновського районного суду м. Одеси знаходилось 4 справи, які надійшли до суду в поточному році; в 2007 році — 7 справ; в 2008 — 15 справ, в 2009 надійшла 51 справа про стягнення заборгованості за кредитними договорами станом на момент підготовки статті.

категорії відповідальності віднесена не може бути. Таким чином, прийнятий нині підхід успішно справляється із задачею розподілу реального виконання і цивільно-правової відповідальності.

Разом із тим, якщо ми визнаємо, що розірвання кредитором порушеного договору — міра відповідальності, то неминуче слідує висновок про неможливість розірвання договору кредитором, якщо порушення не може бути поставлене в вину боржнику. Відповідно, як правило, розірвання порушеного договору, як міра цивільно-правової відповідальності, в нашій правовій доктрині не визнається [15, с. 155].

Розірвання договору направлено на припинення правовідносин за даним договором. ЦК України не містить визначення розірвання договору (втім, як і зміни договору), але встановлює підстави і наслідки розірвання. Відповідно до ст. 651 ЦК України зміна або розірвання договору допускається лише за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або законом. Договір може бути змінено або розірвано за рішенням суду на вимогу однієї із сторін у разі істотного порушення договору другою стороною та в інших випадках, встановлених договором або законом. Істотним є таке порушення стороною договору, коли внаслідок завданої цим шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору.

У вітчизняній доктрині розірвання договору звичайно визначалося як припинення дії договору на майбутній час [23]. З. М. Заменгоф визначає розірвання договору як акт, направлений на дострокове припинення на майбутній час дії договору з метою припинення на цей же час виниклого з договору зобов'язання, термін виконання якого ще повністю або в частині не наступив або виконання якого має триваючий характер [13, с. 22-23]. До тих пір, поки всі умови договору не виконані до кінця, зберігається можливість розірвання і зміни договору. Таким чином, розірвання договору можна визначити як дію, що направлена на припинення частково або повністю невиконаного договору, і тим самим зобов'язань, що з нього виникли на майбутній час. Розірвання договору як особливий спосіб (підстава) припинення зобов'язання характеризується спеціальною спрямованістю правоприпиняючого юридичного факту: переривання правового зв'язку сторін, що обумовлене припиненням дії договору як підстави зобов'язання; сутність розірвання договору виражається у відмові від виконання і від прийняття виконання за даним договором, розірвання договору тягне повне припинення невиконаних регулятивних зобов'язань сторін [27, с. 64].

Як слушно зазначалося в літературі, розірвання порушеного договору кредитором застосовується:

- у відповідь на порушення боржником договору;
- за ініціативою кредитора;
- за загальним правилом за допомогою звернення до судових органів;
- направлено на захист прав кредитора і
- позбавляє боржника певних суб'єктивних прав [15, с. 151-152].

Йдеться про позбавлення боржника прав вимагати виконання договору кредитором. Адже розірвання договору має для боржника, що допустив порушення, цілком конкретний негативний наслідок — він позбавляється прав, наданих йому договором. В цілях підтримати баланс інтересів сторін законодавці різних країн вводять певні обмеження на можливість розірвання порушеного договору.

В літературі пропонувалось розглядати розірвання порушеного договору як одного із способів захисту цивільних прав [15, с. 143]. Такий висновок відповідає ст. 16 ЦК України, в якій серед способів захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів передбачена зміна або припинення спірних правовідносин.

Із проаналізованих кредитних договорів можна зробити висновок, що механізм дострокового стягнення базується на ч. 2 ст. 1050 ЦК України, відповідно до якої, якщо договором встановлений обов'язок позичальника повернути позику частинами (з розстроченням), то в разі прострочення повернення чергової частини позикодавць має право вимагати дострокового повернення частини позики, що залишилася, та сплати процентів, належних йому відповідно до ст. 1048 цього Кодексу, тобто передбачених договором.

На нашу думку, впровадження в договорі таких механізмів є встановлення сторонами договірної відповідальності. Коли у вищевказаній статті йдеться про проценти, які передбачені договором, ми розуміємо, що йдеться про проценти за фактичне користування грошима, тобто погашення кредиту призводить до припинення обов'язку їх сплачувати. З іншого боку таке положення договору, з врахуванням фактичної неспроможності боржника

вже на момент звернення стягнення продовжувати нараховувати відсотки в повному обсязі за договором, призведе до того, що боржник змушений сплатити як всю суму заборгованості так і всі відсотки, так, як би він платив в строк за кредитним договором. Така ситуація не відповідає загальним засадам цивільного законодавства, а тому суд змушений шукати вихід з такої ситуації. В судовій практиці виникла думка, що застосування кредитором заходів передбачених договором, наприклад, вчинення виконавчого надпису, призведе до того, що відповідачі не можуть здійснити свої права та виконати обов'язки прийняті на себе за договором, що дозволяє зробити висновок про вплив дії договору відповідно до ст. 631 ЦК України [21]. Така хибна правова конструкція разом із тим має під собою справедливо економічну та соціальну підоснову. Боржник, відносно якого допускається стягнення в повному обсязі, опиняється в край невідгідному становищі, він позбавляється можливості виконувати зобов'язання частками, на закладене майно звертається стягнення, і при цьому банк намагається здійснити нарахування за договірними ставками за користування грошима як за весь період користування кредитом.

Разом із тим, вирішувати вказану проблему необхідно виходячи з того, що захист законних інтересів у сфері договірних відносин у цивільному праві здійснюється за допомогою різних правових засобів, зокрема, таких, що не є за своєю правовою природою мірами відповідальності. Так, в літературі при дослідженні сутності договірної відповідальності² [27, с. 109-150] як правового засобу, вказувалось, що специфічний механізм її реалізації дозволяє враховувати одночасно й інтереси кредитора, й інтереси боржника. Це досягається за допомогою ряду матеріально-правових і процесуально-правових гарантій [27, с. 131]. У сукупності ці гарантії призначені запобігти зловживанню правом з боку кредитора й не допустити обмеження законних інтересів боржника. Таким чином, договірна відповідальність є не лише способом захисту порушених інтересів кредитора, але найважливішим правовим засобом узгодження, гармонізації законних інтересів кредитора й боржника, сприяє встановленню оптимального балансу між ними, що досягається за допомогою ряду матеріально-правових і процесуально-правових гарантій.

Договірна відповідальність — це, насамперед, урегульовані нормами цивільного права відносини між кредитором і боржником. Обов'язок боржника, санкція, а також примусова реалізація того або іншого є структурними елементами цих правовідносин, але не вичерпують їхній зміст. Як і структура будь-яких правовідносин, структура правовідносин договірної відповідальності складається із суб'єктів, об'єкта й змісту. При цьому суб'єктами таких правовідносин є кредитор і боржник, об'єктом — зумовлені порушенням договору законні інтереси кредитора й інтереси боржника, що заслуговують на увагу, а змістом — суб'єктивне право кредитора на захист і відповідний йому обов'язок боржника.

Відповідно можливість розірвання договору, з одного боку, вносить деякий дестабілізуючий фактор у відносини сторін, надаючи можливість припинити договір до отримання очікуваного результату, а з другого боку, надає спосіб уникнути виконання договору у випадках, коли його реалізація не відповідатиме цілям, що стоять перед сторонами [26, с. 64]. Якщо виходити з того, що все стягнуто за рішенням суду, то економічно правовідносини з кредитування повинні завершити своє існування. Боржник зацікавлений, щоб це було оформлено юридично, тобто повинен порушити питання про розірвання договору, і це єдиний спосіб захисту його прав. З врахуванням самої ідеї договірної відповідальності, та виходячи з того, що “механізм цивільно-правової відповідальності сформований навколо інтересу як стрижневого елемента”, саме “інтерес як стрижневий елемент цивільно-правової відповідальності впливає на характер інших елементів і характер зчеплення в єдине ціле — систему” [29], а “стосовно договірної відповідальності це не лише інтерес правомочної сторони, а інтереси обох сторін” [27, с. 132], слід зазначити, що при застосуванні механізмів договірної відповідальності розірвання договору або його зміна стає єдиним законним способом захисту прав та законних інтересів позичальника у разі дострокового стягнення всіх платежів за кредитними договорами, який на сьогодні взагалі не використовується боржником.

² Тут і далі ми виходимо з того, що договірну відповідальність необхідно розуміти у широкому й у вузькому розумінні: у широкому — як правовий засіб узгодження зумовлених порушенням договору законних інтересів кредитора й інтересів боржника, у вузькому — як такі, що виникають між кредитором і боржником із порушення договірного зобов'язання правовідносини, реалізація яких забезпечена можливістю державного примусу, спрямовані на захист зумовлених порушенням договору законних інтересів кредитора оптимальним, із врахуванням інтересів боржника, способом. При цьому підставами для виникнення цих відносин на відміну від цивільно-правової відповідальності є порушення суб'єктивного права кредитора і протиправність поведінки несправного боржника, яка полягає в самому факті порушення договірного зобов'язання. Інші фактори, такі, як шкода, причинно-наслідковий зв'язок і вина, не можуть розглядатися як умови договірної відповідальності й утворювати її підставу, оскільки їх наявність вимагається не завжди.

Відповідно до ст. 652 ЦК України у разі істотної зміни обставин, якими сторони керувалися при укладенні договору, договір може бути змінений або розірваний за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або не впливає із суті зобов'язання. Розірвання (зміна) договору у зв'язку з істотними змінами обставин є самостійним випадком припинення (зміни) договірних зобов'язань, метою якого є необхідність відновлення балансу інтересів сторін договору, істотно порушеного внаслідок непередбачуваної зміни зовнішніх обставин, які не залежать від волі сторін. Зміна обставин вважається істотною, якщо вони змінилися настільки, що, якби сторони могли це передбачити, вони не уклали б договір або уклали б його на інших умовах. Якщо сторони не досягли згоди щодо приведення договору у відповідність до обставин, які істотно змінилися, або щодо його розірвання, договір може бути розірваний, а з підстав, встановлених частиною четвертою цієї статті, — змінений за рішенням суду на вимогу зацікавленої сторони. Якщо розірвання договору в судовому порядку процедура більш менш зрозуміла, то зміна умов договірних зобов'язань в умовах змагальності цивільного та господарського процесу в суді викликає явні труднощі. Так, закон передбачає, що зміна договору допускається коли розірвання договору суперечить суспільним інтересам або потягне для сторін шкоду, яка значно перевищує затрати, необхідні для виконання договору на умовах, змінених судом. Застосування такого оціночного поняття як “суспільні інтереси” щодо договору між рівними незалежними суб'єктами, на нашу думку, пов'язане з тим, що буде порушено основні принципи договірних прав, тобто порушена стабільність цивільного обігу. Другий варіант, за яким можлива зміна договору в судовому порядку, пов'язана з тим, що його розірвання потягне для сторін шкоду, яка значно перевищує затрати, необхідні для виконання договору на умовах, змінених судом. Проте залишається питання як визначити та узгодити ці умови навіть в судовому порядку. Значну користь з такої точки зору може принести аналіз та опрацювання практики арбітражних судів щодо вирішення переддоговірних спорів, яка існувала до внесення змін в АПК України (ст. 10) та реформування системи арбітражних судів, також механізми узгодження закладені у відповідних положеннях ЦК України щодо укладання договору. Слід зауважити, що в судовій практиці спостерігається тенденція до збільшення кількості справ в яких задоволено позови боржників проти банків про визнання недійсним укладеного кредитного договору або його окремих положень. Її навіть побіжний аналіз дозволяє зробити висновок про застосування боржником способу захисту не відповідаючому специфіки виниклим правовідносинам, та помилках суду при застосуванні норм матеріального права. Разом із тим, принципове значення набуває саме відповідність рішення не тільки окремим правовим нормам чинного законодавства, але й його загальним засадам, фактичному стану розвитку економічних відносин в країні. Тому існує потреба в продовженні дослідження означеної проблематики як в теоретичному так і практичному аспекті.

Список використаних джерел

1. Бервено С. М. Проблеми договірних прав України / Бервено С. М. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — 392 с.
2. Боднар Т. В. Договірні зобов'язання в цивільному праві : Навч. посіб. / Боднар Т. В. — К. : Юстиніан, 2007. — 280 с.
3. Бородовський С. О. Укладення, зміна та розірвання договору у цивільному праві України : Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Бородовський Станіслав Олександрович. — Х., 2005. — 209 с.
4. Брагинский М. И. Договорное право. Кн. 1 : Общие положения / М. М. Брагинский, В. В. Витрянский. — [2-е изд.] — М., 2003. — 848 с.
5. Братусь С. Н. Ответственность по советскому гражданскому праву / Братусь С. Н. — Саратов, 1973. — 456 с.
6. Бутнев В. В. К понятию механизма защиты субъективных прав / В. В. Бутнев // Субъективное право : проблемы осуществления и защиты. — Владивосток, 1989. — 360 с.
7. Вавилин Е. В. Осуществление и защита гражданских прав / Вавилин Е. В. — М. : Волтерс Клувер, 2009. — 360 с.
8. Гражданское право : Учебник / [Валявин Е. Ю., Егоров Н. Д., Елисеев И. В. и др.] ; под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — М. : Проспект, 1999. — 592 с.
9. Грибанов В. П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав / Грибанов В. П. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1972. — 284 с.
10. Дзера І. О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні / Дзера І. О. — К., 2001. — 256 с.
11. Ефимова Л. Г. Рамочные (организационные) договоры / Ефимова Л. Г. — М. : Волтерс

- Клувер, 2006. — 104 с.
12. *Забоев К. И.* Правовые и философские аспекты гражданско-правового договора / Забоев К. И. — СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. — 344 с.
 13. *Заменгоф З. М.* Изменение и расторжение хозяйственных договоров / Заменгоф З. М. — М. : Юридическая литература, 1967. — 143 с.
 14. *Иоффе О. С.* Обязательственное право / Иоффе О. С. — М. : Юрид. лит., 1975. — 872 с.
 15. *Карапетов А. Г.* Расторжение нарушенного договора в российском и зарубежном праве / Карапетов А. Г. — М. : Статут, 2007. — 876 с.
 16. *Луць В. В.* Контракти в підприємницькій діяльності : навч. посіб. 2-е вид., перероб. і допов. / Луць В. В. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — 576 с.
 17. *Олюха В. Г.* Цивільно-правовий договір: поняття, функція та система : Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Олюха Віталій Георгійович. — К., 2003. — 191 арк.
 18. *Присяжнюк А.* Зміна і розірвання цивільно-правових договорів: правові наслідки, підстави повернення виконаного за договором / А. Присяжнюк // Юридична Україна. — 2005. — № 12. — С. 27-32.
 19. *Процьків Н. М.* Правове регулювання розірвання цивільно-правових договорів за цивільним законодавством України : Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Процьків Наталія Миколаївна. — К., 2003. — 180 арк.
 20. *Путинский Б. И.* Теория и практика договорного регулирования / Путинский Б. И. — М. : Зерцало-М, 2008. — 224 с.
 21. Рішення Апеляційного суду Одеської області від 11.03.2009 р. // Архів Апеляційного суду Одеської області. справі № 22ц-781/09.
 22. *Роїна О. М.* Договори у господарській діяльності: практичний посібник / Роїна О. М. — [2-е вид., перероб. і допов.] — К. : КНТ, 2007. — 678 с.
 23. *Свердлов Г.* Судебное и внесудебное расторжение договоров / Г. Свердлов // Еженедельник советской юстиции. — 1927. — № 4. — С. 12-42.
 24. *Свердлык Г. А.* Защита и самозащита гражданских прав / Свердлык А. Г., Страунинг Э. Л. — М. : Лекс-книга, 2002. — 137 с.
 25. *Соменков С. А.* Расторжение договора в гражданском обороте: теория и практика / Соменков С. А. — [2-е изд., перераб. и доп.] — М. : МЗ-Пресс, 2005. — 208 с.
 26. *Стребкова О. С.* Изменение и расторжение договора в отношениях между коммерческими организациями : Дисс. ... кандидата юрид. наук : 12.00.03 / Стребкова Оксана Сергеевна. — Белгород, 2006. — 183 с.
 27. *Ткачук А. Л.* Значення вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань : Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Ткачук Андрій Леонідович. — К., 2002. — 236 арк.
 28. *Чистяков К. Е.* Изменение и расторжение гражданско-правового договора : Дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Чистяков Кирилл Евгеньевич. — Томск, 2002. — 192 с.
 29. Повышение роли гражданско-правовой ответственности в охране прав и интересов граждан и организаций / Шевченко Я. Н., Собчак А. А., Луць В. В. и др. ; отв. ред. Я. Н. Шевченко, А. А. Собчак ; АН УССР, Ин-т гос-ва и права. — К. : Наукова думка, 1988. — 261 с.

*Рекомендовано до друку відділом проблем приватного права
Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
Академії правових наук України (протокол від 18 вересня 2009 року)*

Надійшла до редакції 04.11.2009
Рекомендована до друку 01.12.2009

